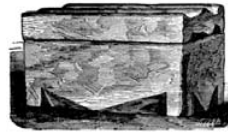

LA CIUTAT TARDOANTIGA

ALBERT V. RIBERA

Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Ajuntament de València

Cal fugir del tòpic de ciutats devastades pels bàrbars, esdevingudes camps de ruïnes, com el panorama típic per definir un suposat decreït món urbà d'aquesta època. El llarg període tardoantic (segles IV-VIII) no és una etapa sense ciutats, més bé tot el contrari, però tampoc no trobarem en aquest període les esplendoroses urbs de l'Imperi Romà, encara que n'hi havia, com ara Constantinoble o Ravenna. Les ciutats d'aquest moment, tantes vegades citades per les fonts històriques, es regien per uns altres paràmetres, els de l'època. Els grups episcopals i els palaus substitueixen els fòrums com a centres de poder, diversos habitatges modestos, amb tallers, femers, corrals i horts, ocupen l'espai d'una sola *domus* romana. Els recintes urbans es fan més menuts, no només per l'evident minva demogràfica, sinó per necessitats mínimes de tipus militar que no acomplien les extenses (o inexistentes) muralles romanes. No podem parlar de la decadència de la ciutat, sinó de l'evolució d'aquesta per adaptar-se als nous temps, en els quals la figura d'un poder civil autònom desapareix, substituït per la nova centralització del Baix Imperi i, més tard, pel poder religiós, que acaba convertint el bisbe en el representant i governador de la ciutat, situació de fet ja reconeguda per l'emperador Justinià.

Aquests plantejaments generals són extensament corroborats a tota l'àrea mediterrània. Per a la zona valenciana, tanmateix, les dades de què disposem es redueixen pràcticament a la ciutat de València, mancança que en part podem suplir gràcies al gran volum d'informació que aquesta ciutat ha proporcionat.

LA DARRERA ÈPOCA DE LES CIUTATS ROMANES

Valentia i *Ilici* van patir el que podem anomenar la crisi del segle III, ocorreguda entre els anys 260-280, que tingué com a efectes destruccions, incendis i abandonaments. Molts habitatges ja no van ser reparats, com va succeir a la part nord de *Valentia*, i es van abandonar barris sencers, dins del procés general de reducció de l'espai urbà. Uns altres efectes comuns a *Valentia* i *Ilici* serien el curullament d'algunes clavegueres.

El primer element a destacar en algunes ciutats d'aquest període és la perdurabilitat de la vida urbana com a tal, sempre dins de les pautes de l'època baix imperial. Encara que la informació arqueològica només és eloqüent per a *Valentia* i, en molta menor mesura, per a *Ilici*, es suposa que les que assoliren el rang episcopal, com ara *Saetabis* i *Dianium*, degueren mantenir sempre la categoria

urbana. A *Valentia* i *Ilici* es percep la continuïtat física de l'antic centre públic romà i que el pols i la imatge de l'*urbs* clàssica encara sembla estar viva.

A *Valentia* la continuïtat urbana es manifesta en la zona del fòrum i en el viari, que es mantenen en ús durant alguns segles més. Els símptomes més evidents de la recuperació urbana són els nous edificis que es construeixen i les obres de reparació dels ja existents. L'exemple més clar ens el dona l'edifici públic de l'Almoina. També s'ha detectat una nova canalització paral·lela al *decumanus maximus*. Una nova zona artesanal va sorgir al nord-oest de la ciutat, prop del port fluvial o romà, que va ser l'únic barri extramurs al qual no se li suposa un origen funerari o religiós. Un altre edifici que en mantindria l'ús original fins el segle v va ser el circ, no debades al segle IV va créixer encara més l'afecció cap a aquesta classe d'espectacles. El gran mur oriental, de 350 metres de llargària i 5 d'amplària, pot ser usat com a muralla urbana.

Només a partir de finals del segle v detectem les primeres grans transformacions urbanes, la reorganització de l'espai, l'espoli sistemàtic d'alguns edificis romans i el primer cementeri dins de la ciutat.

Basílica d'Ilici (l'Alcúdia d'Elx, Alacant).

Este edifici es coneixia des del començament del segle xx, però no ha sigut fins fa poc quan s'ha explicat amb claredat. Amb anterioritat s'havia interpretat erròniament com una sinagoga. El mosaic també s'havia prestat a confuses digressions, fins que s'hi ha reconegut un fragment del naufragi de Jonàs, tema recurrent en la iconografia cristiana del segle IV.

Casa amb mosaic del Palmeral (Portus Ilicitanus). [Fot. M. J. Sánchez].

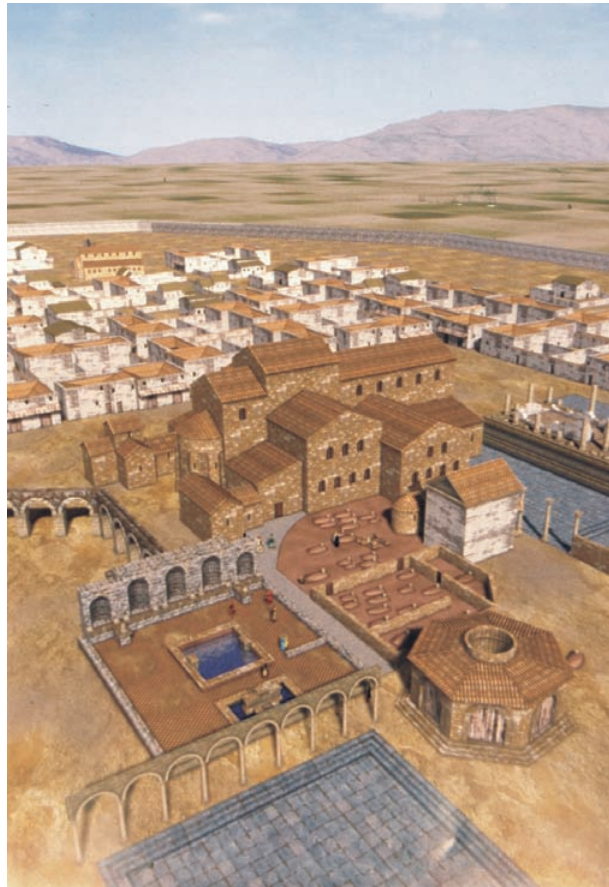
El port d'*Ilici* va ser un centre comercial actiu de l'Antiguitat Tardana, com demostra esta gran casa del segle IV amb el seu mosaic i una factoria per a elaborar salades de peix.

Reconstrucció del centre episcopal de Valentia. [Arxiu SIAM].

Les excavacions en el solar de l'Almoina i en la Presó de Sant Vicent, en ple centre de València, han permès reconstruir com seria el conjunt episcopal durant l'època visigoda.

LA CRISTIANITZACIÓ DE LA TOPOGRAFIA

Els edificis dels fòrums de *Valentia* i *Ilici* només van perdre la funció original a partir del segle v, com els restants d'Hispania. La inevitable cristianització d'alguns dels espais públics degué començar a partir de la segona meitat del segle iv. Aquest procés seguiria un ritme lent però continu, com demostra la complexa realitat hispana de la primera meitat del segle iv, que retrata una societat en procés de cristianització que encara conserva costums arrelats no només en el paganisme quotidià sinó també en l'oficial. La confusió afectava els alts càrrecs eclesiàstics, que en aquesta època inicial del cristianisme «legal» arribaven a alternar, com si tal cosa, els seus càrrecs religiosos amb les seues prebendes i càrrecs civils, que encara conservaven a l'hora d'exercir cerimònies i ritus pagans, difícils de conciliar amb la pràctica cristiana.

Ja des del segle iv Sant Vicent va ser objecte d'especial veneració per la comunitat cristiana universal, tal i com ho testimonien les primerenques referències de Prudenci i Sant Agustí i les esglésies que des de molt aviat se li dedicaren en diferents llocs. La ciutat que va veure el seu martiri i va acollir el seu cos santificat degué posseir edificis notables per allotjar les restes mortals d'un gran màrtir, cosa que era molt excepcional en aquesta època i servia per augmentar el prestigi de la ciutat i la convertia en un centre d'atracció de pelegrins.

La situació dels nuclis episcopals en els entramats urbans romans no segueix una norma fixa, ja que depèn de molts condicionants. Són més usuals els casos que s'instal·len en la perifèria interna de la ciutat, allunyats dels fòrums centrals i prop de les muralles, com sembla succeir amb la basílica d'*Ilici*. La motivació d'aquesta excèntrica situació seria la plena vigència, en aquest moment inicial, de les institucions civils i religioses paganes, que impedirien que en l'àrea del fòrum hi haguera espai per a la nova religió.

Però tampoc no falten exemples d'ubicació dels centres episcopals als voltants del fòrum i de l'ús dels antics edificis romans com a esglésies o altres dependències eclesiàstiques. Es coneixen diversos fòrums «cristianitzats» a l'Àfrica o a la mateixa Roma. Pel que fa a València, sembla bastant clara la seua situació al sud i sud-est del fòrum romà. La recent hipòtesi sobre la ubicació exacta de l'episodi martirià en un edifici del fòrum que allotjava la suposada cel·la, obri tota una sèrie d'esclaridores

Baptisteri de Valentia. L'Almoína. [Arxiu SIAM].

Un dels edificis més emblemàtics i monumentals dels nuclis episcopals era el seu baptisteri. El de València acaba de ser identificat en les excavacions del solar de l'Almoína. Està construït amb grans carreus romans i presenta la particularitat d'estar situat al costat de l'absis de la catedral i no als peus de la basílica com sol ser habitual.

possibilitats. Aquest edifici públic, o almenys part d'ell, pel seu simbolisme especial per a la puixant religió cristiana, degué ser molt aviat, dins encara del segle IV, adscrit al culte i convertit en una mena d'oratori o capella. El total arrassament al segle V, no dugué a parirada la seua reconstrucció, però molt prompte, potser massa prompte pel que sol ser habitual, sobre les runes d'aquest començaren a alçar tombes, però no per damunt de l'espai que va ocupar la suposada cel·la, sobre la qual s'excavà un senzill pou, sinó al voltant d'aquesta. Pel que sembla, malgrat la destrucció de l'edifici, durant la resta dels segles V i VI, es va mantenir viu el record de l'existència d'aquest lloc tan especial, que pogué estar rematat amb algun element commemoratiu.

La ubicació en aquesta mateixa zona d'una gran catedral pogué ser facilitada, a més a més per l'atracció del lloc martirial, perquè hi haguera disponibilitat de l'espai necessari, una vegada que el fòrum havia deixat d'acomplir amb la funció original.

Una característica comuna als murs construïts en aquesta època, tant dels grans edificis de l'àrea episcopal com d'aquestes modestes mansions, és que la major part de les pedres semblen procedir de l'espoli de l'època romana, cosa que dóna lloc a una tècnica constructiva molt simple i un poc descurada, però no exempta de solidesa.

ELS GRUPS EPISCOPALS: EL NOU CENTRE DEL PODER URBÀ

A l'hora d'entendre el que era un grup episcopal, no hem de pensar en una sèrie d'esglésies i edificis aïllats envoltats per cementeris desordenats que s'estenien capriciosament, sinó més bé al contrari, l'àrea episcopal seria com un gran barri perfectament delimitat, un poc bigarrat però ordenat, on residien els jerarquies eclesiàstiques més importants de la ciutat i de tota l'ampla rodalia jurisdiccional. El de València ocuparia una superfície mínima de 150 per 100 metres en la mateixa zona de l'Alcàsser de

Anagrama de Teudemir. Pla de Nadal (Riba-roja de Túria). [Museu de Prehistòria de València].

L'aparició d'esta peça, junt amb un grafit d'un antropònim molt semblant, permet plantejar, amb arguments a considerar, la possibilitat de relacionar este personatge amb el Teodomir de les fonts històriques, que, d'esta manera, molt bé va poder ser l'usuari i, fins i tot, el constructor d'este edifici de tons palatins.

l'etapa islàmica, amb la qual cosa hi hauria una perpetuació de les funcions rectores i religioses de la ciutat als mateixos llocs. Hi havia una gran diferència entre els monumentals edificis d'aquesta zona episcopal, amb els més modestos de caràcter domèstic que es troben en la mateixa època a la resta de la ciutat. Pel que fa als elements essencials, el conjunt que s'està començant a descobrir a València sembla encaixar bé amb els models de l'Adriàtic i de l'Àfrica i Orient.

València i el seu territori gaudirien d'una àmplia autonomia sota el govern episcopal de Justinià a la primera meitat del segle VI, organitzador d'un concili, creador d'una important producció literària i promotor d'una immensa activitat edilícia. La iniciativa episcopal degué ser la primera i principal a reanimar el teixit urbà i a recuperar la cohesió perduda, i es va convertir en l'element indispensable de la transmissió de la perdurabilitat de l'estructura urbana, ara ja rehabilitada com a centre de poder. Aquest bisbe entra en el grup dels grans «bisbes-constructors» que destacaren per les seues activitats de mecenatge edilici, religiós i civil, en les seues respectives seus. Justinià, en fer-se càrrec de la seu, va haver de restaurar antics temples i va construir-ne uns altres de nous, fet que indica la presències de diferents esglésies.

Del recinte del complex episcopal valentí coneixem una reduïda però substancial part, lluny d'una visió completa d'aquest, però prou aproximada, gràcies a la investigació arqueològica dels últims anys, tant per l'excavació com per la prospecció geofísica, i també per l'anàlisi de l'epigrafia i les fonts escrites.

La prospecció geofísica realitzada a la plaça de l'Almoïna ha permès comprovar l'existència d'una gran construcció amb absis poligonal. Les naus laterals connectarien amb sengles capelles, una de cruciforme, la més meridional, amb funcions funeràries clares, s'interpreta com l'església funerària d'un bisbe, molt probablement Justinià. L'altra, la septentrional, sembla correspondre a un baptisteri. Les referències biogràfiques del bisbe Justinià i la coetània cronologia arqueològica assenyalen aquest propòsit com el promotor de la construcció de la catedral. És molt possible que per la seua especial devoció a sant Vicent es duiguera a terme un trasllat de les relíquies del sant des de la basílica de la Roqueta fins la catedral, amb la dedicació d'un altar.

Encara es trobava en peu l'antiga cúria romana, que es va mantenir durant tot el període visigot i part de l'islàmic. Quan la cúria va deixar d'acomplir el seu objectiu original, a partir del segle V, es va readaptar a diferents usos, al contrari del que ocorregué amb altres edificis públics que no tingueren la mateixa sort i serviren de pedrera de materials de construcció. La readaptació de la cúria va unida a la cristianització de la topografia urbana, procés relacionat amb la posterior instal·lació d'un cementiri. Davant de la cúria es va construir un monumental pou fet amb uns enormes carreus de pedra. La presència d'un gran pou és un fet normal als centres episcopals, on solen aparèixer a l'atri o relacionat amb el baptisteri. A l'altra banda del *cardo maximus*, s'estenia l'antic nimfeu, un altre dels edificis, junt amb la cúria, que va perdurar fins el període islàmic.

La restitució que podem presentar del conjunt de València té bastants semblances amb alguns edificis del nord d'Itàlia i la costa dàlmata, on normalment hi ha una capella cruciforme al costat de l'absis de la catedral.

De la resta de nuclis episcopals del País Valencià, se'n sap molt poc. El de *Saetabis* es localitza al vessant del Castell, a la zona de l'ermita de sant Feliu, on han aparegut alguns elements litúrgics, com fragments de creu i cancells i una inscripció del bisbe Athanasio del segle VII. De *Dianium* tampoc no es coneix molt d'aquesta època, excepte per un mosaic sepulcral i alguna que altra peça apareguda al segle XIX i de les modestes construccions de les excavacions pràcticament inèdites de l'Hort de Morand. D'*Illici* provenen diverses peces de l'equipament litúrgic, com taules d'altar, cancells calats i bases de columnes, a més de conèixer-se l'emplaçament de dues esglésies. L'una, situada a la

*Interior del monument fune-
rari conegut com Presó de
Sant Vicent (València). [Ar-
xiu SIAM].*

La tradició local sempre asso-
cià esta construcció amb la
presó en què patí martiri Sant
Vicent. Tanmateix, es tracta
d'un mausoleu del segle VI si-
tuat sobre la Via Augusta. En
la propera excavació de l'Al-
moina s'ha localitzat l'espai
que degué acollir este episodi
martirial.

perifèria urbana, és una basílica pavimentada amb mosaic, que pareix correspondre a una època tan primerenca com el segle IV, cosa que la converteix en l'edifici cristià més antic de les terres valencianes. L'altra està a la zona del fòrum i es va construir sobre un temple romà. Les recents excavacions dels grans banys romans d'*Edeta* mostren un clar exemple de cristianització de la topografia, en convertir-se part de les instal·lacions termals en església i, tal vegada, en un conjunt monàstic, en el qual no manca alguna tomba monumental.

LA CIUTAT DELS MORTS

De la mateixa manera que succeeix en la dinàmica urbana, la ciutat dels morts presenta, respecte a la fase romana clàssica, símptomes de continuïtat al mateix temps que de ruptura. La continuïtat ve marcada per la perdurabilitat dels antics cementeris romans, com ho seria a València, fins els segles V o VI, la necròpoli de la Boadella, d'on precedeix una làpida sepulcral de mosaic, que evidencia la transformació del cementeri pagà en cristià i que arribaren a soterrar-se personatges importants, com ara aquell que va poder costejar-se aquesta luxosa tomba i el monument funerari al qual pertanyeria, ja que aquest tipus de cobertes apareixen dins d'esglésies o de monuments funeraris.

De l'entorn rural de València, durant el segle IV, i sempre prop de la Via Augusta, es coneixen unes altres dues zones funeràries, de caràcter diferent entre si. La situada cap al nord és la continuació d'una altra del segle II. Al segle IV pertany un mausoleu al qual aparegueren tres sarcòfags de

plom i algunes restes d'aixovar. Deu tractar-se del cementeri, probablement pagà, d'una vil·la propera. La necròpolis de la Roqueta, al sud, pel contrari, seria d'origen cristià i confirmaria la tradició que situa en aquest lloc la tomba de sant Vicent, que deuria estar sota l'actual església.

Per primera vegada en l'interior del recinte urbà, al nord de la catedral s'estenia, durant el segle VI, una necròpolis de tradició hispanoromana, les tombes de la qual, molt senzilles, de teules planes i en àmfora, s'aglutinen sobre l'espai de l'antic edifici que va ser testimoni del martiri de Sant Vicent, arrasat al segle V. Una altra àrea de cementeris estava al voltant del mausoleu cruciforme, als quatre angles de l'estructura. Es tracta d'inhumacions individuals en grans cistelles de pedres, que responen amb tota probabilitat a altes jerarquies eclesiàstiques o elements privilegiats de la societat.

El cementeri episcopal estaria en la pròpia catedral. A banda de la inhumació del centre del creuer del mausoleu cruciforme, es sospita que en la nau que dona accés al creuer, pogueren ubicar-se sarcòfags a les capelletes laterals que a manera d'arcòsols apareixen en aquesta. A partir de finals del segle VI i fins al VIII, sobre l'anterior cementeri, aparegueren noves tombes, ara més nombroses, de caràcter familiar i formades per grans cistelles realitzades amb sillars i lloses de pedra procedents de construccions romanes. Aquesta nova necròpoli, de la plena fase visigoda, presenta característiques peculiars que la converteixen en un cas únic. Coetània a aquesta segona necròpoli, s'edificà una construcció amb absis de ferradura, en relació a la qual gira l'ordenació de les sepulcres i que compliria la funció d'una memòria del lloc martirial, tal com succeeix en un edifici de l'amfiteatre de Tarragona.

LA CIUTAT RURALITZADA

Un dels tòpics, certament vàlid per aquesta època, és la ruralització de la societat, entesa com el trasllat d'una bona part de la població urbana al camp. Però un altre dels trets d'aquesta etapa és la conversió de l'espai urbà, abans bàsicament de representació i residencial, en un lloc dedicat a activitats de subsistència pròpies del camp o la perifèria, com pot ser el conreu d'horts menuts, la cria d'animals domèstics o l'elaboració de productes artesanals, totes elles portades a terme fora de les ciutats en l'època romana, tal com succeeix amb els cementeris.

En relació amb aquests habitatges modestos, tan fora com dins dels recintes d'aquesta època, destaca la presència de sitges de senzilla construcció, excavades a terra i amb la base recoberta de cuds. En molts casos s'inutilitzen amb enderrocs després d'un curt període d'utilització. En una època tan castigada per la fam, com els segles VI i VII, s'explica aquesta proliferació de llocs per a guardar el gra, sense oblidar el paper centralitzador i fiscalitzador de l'autoritat, en aquest cas el bisbe, que controlava l'activitat econòmica i els subministraments de la diòcesi. També podien ser magatzems menuts de tipus familiar, units a la tornada a la manipulació directa del gra pels usuaris, en desaparèixer els grans molins i els forns.

Una altra característica ineludible del paisatge urbà d'aquest període és l'abundància de grans i menudes fosses utilitzades com a abocadors i que originàriament també es pogueren formar per l'espoli de materials de construcció. En alguns casos, les seues dimensions foren considerables.

Al tractar el degradat panorama urbà d'aquest moment, no hem d'oblidar l'apogeu que prengueren les construccions en fusta, difícils però no impossibles de detectar i que ara sorgeixen fins i tot en els centres dels antics nuclis urbans, que en molts casos apareixen ocupats pels forats dels pals de les cabanes, fenomen que trobem des d'Itàlia fins el nord d'Àfrica. A València apareixen sobre el paviment de l'antic nimfeu. Un altre grup de possibles cabanes tardoantigues s'ha pogut constatar a la perifèria sud-est, en un lloc molt proper a un canal fluvial.

EPÍLEG: LA INVASIÓ ISLÀMICA

L'arribada dels musulmans a inicis del segle VIII no va comportar, en principi, un canvi radical en el panorama urbà del País Valencià. Més aviat el contrari, ja que els nous invasors pactaren amb el dignatari visigot Teodomir, que governava aquestes terres, la concessió d'una considerable autonomia en un territori que comprenia part de les actuals províncies d'Alacant, Múrcia i Albacete, incloent-hi, segons els textos àrabs, les ciutats d'*Urrûla* (Oriola), que seria la principal, *Lqnt* (Alacant), *Iyih* (Tolmo de Minateda, Hellín), *Ils* (Ilici), *Lûrqa* (Llorca), *Bqsra* (Begastri, Cehegin), *Mûla* (Mula) i una misteriosa *Blntla*, que podria ser la mateixa València, hipòtesi que s'ha reforçat després de l'aparició al Pla de Nadal de Riba-roja de Túria d'un anagrama on es llig sense cap problema *Tebdemir*. Gràcies a aquest pacte, en una àmplia zona del sud-est peninsular va perdurar durant quasi més de mig segle la manera de viure visigoda. Les ciutats, tot i que no foren seus episcopals, eren bastant freqüents en aquesta època tan avançada, ja que servien com a punt de referència a l'hora de definir un territori. Els indicis arqueològics d'aquesta època serien, a més del palau de Pla de Nadal, algunes tombes del cementeri episcopal de València i el nivell superior de l'Alcúdia d'Elx, a més de les recents troballes del Tolmo de Minateda (Hellín), el Cerro de la Almagra (Mula) i *Begastri* (Cehegin) a les províncies d'Albacete i Múrcia.

Només a partir de la meitat del segle VIII començaria la instal·lació de contingents àrabs al sud del territori valencià i de berbers al centre i nord, i s'inicia un lent però continu procés d'islamització i arabització de la societat i de les ciutats.

L'arqueologia urbana valenciana per als segles VIII i part del IX és pràcticament muda i no permet, de moment, seguir les passes d'aquest període de transició cap a la ciutat islàmica, en el qual a grans trets, sabem que València perdria la seua anterior importància, *Ilici* va ser traslladada des de la seua ancestral ubicació a l'Alcúdia a la que ocupa actualment Elx, *Saguntum* consumaria el seu retrocés urbà i perdria el topònim ancestral, passant a conèixer-se com a *Murbiter* (contracció de «murs vells») precedent de l'actual Morvedre, mentre que *Saetabis* esdevingué momentàniament el principal centre urbà de la zona.